

УДК 32.019.51.930

СУТНІСТЬ І МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ Ж.-Ж. РУССО**Ірина Остапець**

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра філософії,
вул. Університетська 14, 88000, Ужгород, Україна
e-mail: ostapiec@rambler.ru*

Охарактеризовано суспільно-політичну концепцію Ж.-Ж. Руссо, своєрідність і неординарність його поглядів на реалізацію свободи людини. Досліджено теорію мислителя, що ґрунтується на вченні про природні права людини і суспільний договір. Стверджено висновок стосовно неможливості побудови ідеального суспільного устрою, оскільки Руссо ідеалізує пряме античне народоправство. Акцентовано на важливості ідей ученого про народний суверенітет, верховенство влади народу.

Ключові слова: свобода, суспільний договір, загальна воля, народний суверенітет, природний стан, громадянське суспільство, держава.

Світоглядна система Ж.-Ж. Руссо завоювала величезну популярність ще за його життя, будучи визнаною володаркою дум більшості французів другої половини XVIII ст. За часів Великої французької революції якобінці проголосили мислителя своїм ідейним натхненником. Через декілька років після перенесення праху до Пантеону Наполеон, відвідавши колишню могилу Руссо, сказав: «Для спокою Франції було б краще, якби ця людина не народжувалася на світ; вона підготувала революцію» [9, с. 43].

Поглядам Ж.-Ж. Руссо притаманна своєрідність і неординарність, оскільки він не погоджувався з іншими просвітителями практично з кожним пунктом їхньої програми. До найближчих попередників мислителя у сфері суспільно-політичної думки можна зарахувати Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є. Погоджуючись з окремими висновками Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо водночас критикував його вчення про походження верховної влади, наголошуючи на його ворожості до інтересів народу. В "Суспільному договорі" мислитель часто згадує політичні концепції Т. Гоббса, виступаючи проти його "антидемократичних тенденцій", "презирства до волі й рівності" [8, с. 250].

Мета статті – охарактеризувати теорію свободи Ж.-Ж. Руссо. Для реалізації мети необхідно виконати такі завдання: 1) проаналізувати суспільний договір вченого; 2) дослідити особливості механізму реалізації свободи у поглядах мислителя.

Ідеєю, з якої Ж. Ж. Руссо розвиває теорію суспільного договору та суверенної політичної влади, є та, що в природному стані людина не була ні злою, ні доброю, не маючи ані відваги, ані вад. Зауважимо: подібну ідею простежуємо в І. Канта: частково людина – добра, а частково – зла. Самій людині надана вроджена здатність свідомо здійснювати сам акт вибору між добром і злом, а не через природну схильність, потяг до

першого або другого. Добра чи зла людина не тому, що ці два почуття вроджені й не тому, що відчуває зовнішній тиск нав'язування однієї зі сторін; вона "сама себе мусить робити такою". У зв'язку з цим "друге повинно бути... повністю віддане в розпорядження його вільного вибору" [6, с. 48].

Така уподібнена до екзистенціональної ідеї позиція І. Канта про місце людини у визначенні її позиції самого творення через свободу вибору суттєво відрізняється від твердження Ж.Ж. Руссо стосовно однозначної детермінованості людської свободи, добра системою природи як своєрідного замінення Бога, а тому можливість вибору зникає.

Людина, за Ж.Ж. Руссо, "народжується вільною", але, потрапивши в орбіту приватновласницьких інтересів, постає такою, що "скрізь вона в путах" [8, с. 152]. Передусім, на думку мислителя, це відбувається через двовимірну систему залежності людини. Особа за межами природи стає насамперед залежною від світу речей, споживаючи, створюючи їх, оточуючи ними себе. Проте вони ніколи не підпорядкують собі людину, бо в них, по-перше, природа ще «знята» безпосередньо; по-друге (і це головне), вони не містять жодних елементів моральності, відтак не руйнують свободу та не породжують у людині вад. Речі – це те, що є останнім нагадуванням про природний стан, а основним виміром, від якого узалежнюється людина в позаприродному (однак ще переддоговірному) стані, є інша людина. Залежність від інших – не упорядкована (це й неможливо зробити у суспільному стані стосовно певної приватної волі), та вона породжує всі суперечності в суспільстві, котрі відбуваються саме тому, що кожне політичне суспільство складається з інших, менших суспільств із власними інтересами та правилами. Однак такі суспільства мають зовнішню форму, причому узаконену, і не є насправді єдиними, існуючими в державі суспільствами; всі приватні особи, котрих об'єднує загальний інтерес, створюють таку саму кількість постійних або недовготривалих спільностей, скільки існує цих загальних інтересів [7, с.114].

Нашарування і переплетення різнорівневих інтересів макро- та мікросоціальних груп, приватних осіб, відносини між якими пронизані мораллю власницької користі, унеможливають реальне здійснення свободи не лише на рівні конкретної особи, а й на рівні всіх можливих соціальних груп, котрі існують у позаприродному стані. Урешті-решт, уважно досліджуючи погляди Ж.Ж.Руссо, можна дійти висновку: і в позаприродному стані (знову-таки, ще не договірному) розум, що стає чинником створення індивідуалізовано-егоїстичного поля ніби одномірної (індивід – як єдина міра) мозаїчної картини громадянської дійсності, зіштовхується зі своєю неспроможністю постати над ірраціональністю морально-відчуттєвих засад, котрі домінують у складній системі розмежованої соціальної структури і руйнують розумом започатковану одновимірну індивідуалістичну картину штучно створеного світу позаприродного буття. Людина стає закутою не тільки в ланцюги безпосередньої залежності від іншої особи, – на неї накладаються ще й пута ієрархічно надбудованих соціальних утворень громадянського суспільства, над якими вже не владний індивідуальний егоїстичний розум.

Нерівність, виникнувши раз, перетворила життя у цьому другому проміжному етапі людської історії на стан його інституювання – на можливість і навіть необхідність формування держави та системи політичної влади. Перший стан держави детермінований негативними надлишками у суспільстві (егоїзм, нерівність, підпорядкування, несправедливість), тому сутність її адекватна цим вадам. Початковим кроком у становленні такого типу держави був процес утворення законів і права, що закріплювало власність. Другий етап – становлення "магістратури", тобто самої влади. І третій, останній крок інституційного самоствердження позаприродного стану людського буття, – трансформація правомірної влади у владу, ґрунтовану на сваволі. Тобто першим кроком у становленні держави є узаконення меж і відмінності між багатими й бідними; другим – утвердження різниці між сильним і слабким шляхом конституювання їхніх функціональних можливостей, передусім у реалізації владних дій; третім – установа різниці (сваволя конститує останню як абсолютну) між володарем та рабом [7, с. 155–158].

Насилля, породжене нерівністю та втратою природних моральних принципів, на котрих ґрунтуються відносини, не може бути джерелом влади. Правомірність влади, за Ж.-Ж. Руссо, засновується лише на двох засадах: 1) коли вона виражає волю народу ("загальну волю"); 2) у випадку її творення через укладання суспільного договору. Саме останній слугує початком відліку третього етапу людської історії як синтезу тези (природний стан) і антитези (позаприродний стан антагонізмів, ґрунтованих на рабстві), але синтезу специфічного.

Суспільний договір може засновуватися лише на волі народу, створюючи у такий спосіб політичний організм, що на погляд Ж.-Ж. Руссо, є умовною істотою, яка має волю. Ця загальна воля завжди спрямовна на збереження і забезпечення добробуту цілого та кожної його частини й становить джерело законів, а стосовно всіх членів держави і самої держави – міру справедливого та несправедливого [8, с. 113]. Тоді, коли устрій громадянських суспільств виявився необхідним через існуюче неприродне різноспрямування приватних інтересів і саме в такому стані почав зароджуватися, як уже зазначалося, то можливим і розвинутим він став унаслідок добровільної угоди людей. Адже вони усвідомили переваги спільного життя, наперекір їхній, уже сформованій, системі відносин, завдяки приватній власності, націленості на життя у стані відокремленості одне від одного та взаємопідпорядкуванні. Хоча, на нашу думку, таке усвідомлення в процесі конструювання суспільної угоди є не просвітлено раціональною дією, а виявом на новому, вищому рівні синтезу природного потягу до рівності, справедливості, співчуття. І "загальна воля" у Ж.-Ж. Руссо радше підпадає під визначення інстинктивності дій, аніж їхньої розумності.

Зауважимо, однак: від суспільства як юридичної особи "життя та свобода" індивіда, згідно з Ж.-Ж. Руссо, ніби й незалежні, оскільки, "природну свободу і необмежене право на те, що його спокушає і чим він може заволодіти", людина за умовою суспільного договору втрачає, а отримує "громадянську свободу та право власності на те, чим володіє"[8, с.164]. Проте мислитель одразу ж декларує: єдиний абсолютний володар – держава, адже вона "є стосовно до своїх членів господарем усього

їхнього майна, виходячи з чинності суспільного договору", який слугує у державі основою всіх прав. Навіть життя людини стає підвладним волі держави, бо "коли володар говорить їй: "Державі необхідно, щоб ти вмерла", – то вона мусить померти, бо тільки за такої умови вона жила до цього часу в безпеці й тому, що її життя – не лише добродійність природи, а й подарунок, отриманий нею за певних умов від Держави" [8, с.175].

Автономія особи (в її позаполітичному статусі власності на себе та речі) розчиняється в субстанції "загальної волі", котра стає трансцендентною (як суверен у Т. Гоббса) стосовно індивіда. Адже "загальна воля не може висловлюватися з приводу окремих предметів", оскільки вони "становлять частину Держави". І лише тоді значущість держави та її законодавчих функцій досягає найвищого рівня зрілості, коли, за Ж-Ж. Руссо, кожен громадянин є нічим і нічого не може без участі всіх інших. Тому колективність становить основу буття такого суспільства, сенс самоствердження "загальної волі" – народовладдя. Народний суверенітет невідчужуваний, і він у Ж-Ж. Руссо – радше не правління від імені народу через делеговані права, а правління самого народу через введення кожною людиною себе й усіх в єдиний організм політичного тіла.

У зв'язку з такою концепцією, на наш погляд, уся система теорії мислителя сплавлює воедино (завдяки поняттю "суверен") громадянське суспільство і державу. Такий процес "вростання" одне в інше у вигляді єдиного неподільного відбувається завдяки такому важливому інструменту, як закон. Саме він надає суспільному договору життя, а головне – волю. "Завдяки суспільному договору, – констатував Ж-Ж. Руссо, – ми дали Політичному організмові існування та життя; нині йдеться про те, щоб за допомогою законодавства надати йому рухливості та наділити його волею" [8, с.176]. Укладання договору – це означення (окреслення) політичного організму знизу доверху (за рахунок руху (передання) прав), коли він ще визначає ряд "індивід – громадянське суспільство – держава" і є "волею всіх", поєднаною та диференційованою. Оживлення такого політичного організму, надання йому руху, вольових дій через законодавство – це вже зворотний рух – зверху донизу, який репрезентує неструктуровану систему.

Ми вважаємо, що автономії особи та громадянського суспільства на другому – проміжному етапі (між природним станом і станом договірної держави) у Ж-Ж. Руссо "більше", незважаючи на антагонізми, котрі там є, аніж, власне, у тій системі відносин (на третьому етапі), де вони мусили б визначати сутність самого буття людини. Тим паче, що подальший стабільний стан буття у державі забезпечується у Ж-Ж. Руссо, на відміну від Т. Гоббса, не одноразовим невідтворюваним і безперечним суспільним договором, а постійною активністю загальної волі. Остання є суверенною не лише внаслідок свого покликання бути такою, яка концентрує, узагальнює інтереси, цілі всього суспільства, а й тому, що становить єдино активну силу, котра задає динамізм, рух, спрямування розвитку держави, відносин, політичних інституцій та ін. Завдяки активному полю буття суверена, суспільний договір не забувається як акт, що завершився, від котрого вже зробила крок держава і стала самостійним суб'єктом, а як процес, що повсякчас актуалізується,

конституюється, безперервний процес творення суспільством самого себе, як постійне і ніколи не завершене утвердження суб'єктності держави, інститутів політичної системи. У цьому, ніби достатньому діалектичному процесі, виявляється раціональний сенс соціально-політичного прогресування [3, с. 120].

Однак загальна воля Ж-Ж. Руссо, у вигляді самостверджуючої, активної основи творення політичного поля буття й істинного суверена, стає в такому незгасаючому процесі конституювання сама для себе метою. І тут насправді починає зникати людина як мета й саме громадянське суспільство як позаполітична сфера утвердження цієї мети. І скільки б Ж-Ж. Руссо не констатував, що свобода та рівність становить мету всякої системи законів і дій держави, але в дійсності в сконструйованій ним державі це реалізувати набагато складніше. Розгортання, розбудова, урешті-решт, збільшення держави призводить до "скорочення свобод", оскільки збільшується, спричинена такими зовнішніми обставинами, динаміка самонацілених дій самовпорядковуючого характеру загальної волі. Тому дії суверена ніби "не надходять" до кожного громадянина; загальна воля не може висловитися з приводу предмета особливого. У всякому законі міститься загальна воля, а виявом останньої є всезагальний закон як бажання власного збереження, Адже "закон розглядає підданих як ціле, а дії – як абстрактні, але ніколи не розглядає людину як індивідуума"; у "законі мусять поєднуватися всезагальний характер волі й такий самий (усезагальний характер. – *I.O.*) її предмета" [8, с.177].

У Дж. Локка в суспільному договорі і держава, і закони весь час отримують імпульси відновлення, нову енергію до життя. Проте це відбувається не через самонацілену загальну волю суверена (як руху зверху донизу) на постійне самовідтворення, самоствердження, а внаслідок того, що кожна новонароджена особа, свідомо входячи у політико-громадянське життя, мусить заново підтверджувати, підписувати суспільну угоду (як постійно відтворюваний ініціативний рух знизу доверху), де були би враховані її конкретні права. Безсумнівно, суто функціонально, як це уявляв Дж. Локк, така дія неможлива, але він акцентував на самому принципі першості особи, її правах у визначенні громадянського стану буття, сенсі існування самої держави, влади. За таких умов загальна воля отримує інтегральне визначення лише через індивіда, а не через спільність. Натомість у Ж-Ж. Руссо і з політичного, і з етичного погляду особі відмовлено у свободі, адже в зіткненні її волі зі загальною волею стан суперечності завжди вирішується на користь вищої волі. Отже, закони в державі, за Ж-Ж. Руссо, спрямовані передусім на незаперечне утвердження загальної волі, а вже у цьому закладається сенс тотального характеру інтересів і дій держави. Таку тотальність простежуємо навіть у твердженні вченого: "Є один тільки закон, який за самою своєю природою потребує одноголосного визначення, – це суспільна угода" [4, с. 134].

Народний суверенітет, згідно з Ж-Ж. Руссо, – невідчужуваний і неподільний, тому не зумовлює можливості поділу влад. Саме в такому цілісному стані можлива врівноваженість існування політичної влади, і це водночас є завершенням утвердження егалітаризму в усіх ланках "Політичного організму". Свобода тоді не зіштовхується з примхами складових структурованого суспільства, відносин, системи влади тощо, а, як стверджує мислитель у праці "Еміль, або про виховання", стає "добре впорядкованою".

Саме у подібній системі реальних відносин елімінується автономний стан буття особи і стан її громадянськості, перетворюючи суверена на суб'єкт усезагальної системи політичних дій, котрі собою ніби ще й не відтворюють, але весь час мають спрямованість до диктату. Можливою формою політичної влади за таких дій є диктатура. Адже, за Ж-Ж. Руссо, людину, навіть тоді, коли вона цього не хоче, можна заставити бути вільною [8, с.231]. На відміну, скажімо, від позиції Т. Гоббса та Дж. Локка стосовно інтерпретації сутності політичної влади та відносин в державі, концепція Ж-Ж. Руссо вирізняється тим, що "Політичне тіло" держави стає в собі завершеним космосом, яке ввїбрало в себе і те, що Т. Гоббс називає економічним космосом громадянського суспільства. Соціальність, у трактуванні Ж-Ж. Руссо, втрачає у такий спосіб свою дискретність, автономність. Унаслідок цього кожна окремо колективна особа не звільняється від існування в державі політичної відповідальності як вияву загальної волі суверена. Вона відповідальна за все. Для порівняння нагадаємо: у Т. Гоббса член громадянського суспільства звільняється від політичної відповідальності за винятком двох випадків: йому загрожувала подвійна вина – у зовнішніх відносинах, коли він виступав проти інтересів свого суверена, а у внутрішніх відносинах це була вина того, хто емігрував у анонімність [5, с. 15].

Економіка перестає (точніше, ще не стає такою) бути суверенною сферою, що визначає громадянський стан суспільства. У зв'язку з цим держава, за Ж.-Ж. Руссо (знову ж таки – на відміну від його попередників, розглянутих нами), зміщується від периферії соціальності до центру, ніби перекриваючи її своїм обсягом. Отже, і сама мораль уже не має утилітарного характеру як така, що регулює відносини власності, користі, рівності буржуазного типу. З нашого погляду, така низка чинників, а головне – перманентно тотальний стан самовідтворюваної, самодостатньої загальної волі суверена – стають основою постійного революціонування соціально-політичних відносин у державі, де складовими сторонами суверенності є радикальна соціалізація особи як повна її колективізація та приватний інтерес, що постійно актуалізується, детермінуючись системою власності.

Підсумовуючи розглянуті питання, доходимо таких висновків. Ж-Ж. Руссо висував завдання утримати в цілісності, рівновазі два особливі вияви свободи: 1) у сфері юридичних відносин кожна особа змушена підпорядковуватися суспільству загалом, причому таке підпорядкування повинно мати безумовну й абсолютно обов'язкову силу; 2) людині необхідно зберегти цілісність і недоторканість особистих свобод. Поєднати їх знизу через систему лише особистих прав неможливо, бо тоді держава "помирає" в поглинаючому її просторі громадянського суспільства. Поєднати ж їх через систему прав, де всі перетворюються на відчужувані особи, також неможливо. Адже в такому випадку попередньо ніби обумовлюється абсолютна несвобода індивіда у формуванні відносин у державі та й у контролі за діями його самого. У зв'язку з цим Ж-Ж. Руссо вдається до цікавого раціонального прийому: він особисті права юридичного характеру перетворює на політичні як можливість особи брати участь у розроблені й прийнятті всіх загальних

рішень. Саме цей чинник політичного права, на нашу думку, зруйнував гіпотетичну рівновагу, оскільки загальна воля як колективна ірраціональна сила стає самостійною й абсолютною. Громадянське суспільство розрослося до держави і перетворилося на тотожне (тому й тотальне) їй, що знівелоувало приватну сферу життя, відтак – і приватне право. У цьому поєднанні раціонального й ірраціонального (з однією стороною спрямування руху першого до другого) і вбачав мислитель синтез природного стану буття людини та проміжного, позаприродного (ще недоговірного) раціонально-егоїстичного, коли основою буття людини ставала приватна власність та відносини, ґрунтовані на підпорядкуванні однієї особи іншій.

З нашого погляду, тут не простежується утопізму, адже він утримується на дещо інших засадах. Політична концепція Руссо – теорія, де раціоналізм, підтверджуючи себе в кожному кроці, утримує в собі ірраціональне. Перефразовуючи слова Т. Гоббса, це загалом можна виразити так: що більше раціональних надлишків, то більше у Ж-Ж. Руссо вони трансформуються в ірраціоналізм. Тому його політико-правова доктрина – не свідомий "протест проти раціоналізму", як стверджує В. Асмус [2, с. 135], і не "повстання проти раціоналізму", що проголошує В. Алексєєв-Попов [1, с. 506], а радше, на нашу думку, спроба помістити в єдине раціональне поле колективізм народовладдя й індивідуалізм приватновласницьких відносин Нового часу. Від спроби утримати їх разом, урешті-решт, найбільше втратила не якась із цих сторін, а саме раціоналізм, спрямувавши свій трансформаційний вектор до теорій ірраціонально-романтичного зразка. Прагнучи вибудувати насправді природне суспільство, здатне відтворити споконвічні якості людської природи, але вже відповідно до потреб розуму, Ж-Ж. Руссо, згідно з універсальністю самого феномену свободи, намагався сконструювати універсальний тип держави, де навіть монархія є республікою. "Я, – акцентував учений, – називаю Республікою всяку державу, що управляється за допомогою законів, яким би не був при цьому спосіб управління нею" [8, с.178].

Попри всі суперечності, котрі простежуємо у логіці самої теорії Ж-Ж. Руссо, його беззаперечна заслуга полягає в обґрунтуванні з нових позицій суспільного договору як об'єктивно обумовленого руху людини до демократичних засад політичного життя (щоправда, ми пересвідчилися: цей рух отримав якісно інше кінцеве визначення), де реального суверена репрезентувати може лише вона сама від самої себе. Політико-правової ідеї мислителя, які вже виокремилися у дві гілки – раціональну й ірраціональну, суттєво визначили за своїми межами подальший історичний розвиток цих напрямів. Один з них продовжить у раціоналістичній традиції І. Кант, а інший, що визначить ірраціональну гілку соціально-політичної теорії пізньої доби новоєвропейської історії, буде рухом від романтизму до утопізму та марксизму.

Список використаної літератури

1. *Алексєєв-Попов В.С.* О социальных и политических идеях Руссо / В.С. Алексєєв-Попов // Ж.-Ж.Руссо. Трактаты. – М.: Наука, 1963. – 703 с.

2. *Асмус В.Ф.* Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля / В. Асмус // *Вопр. философии.* – 1995. – № 1. – С. 52–70.
3. *Бернардинер Б.М.* Социально-политическая философия Жан-Жака Руссо // Б. М. Бернардинер – Воронеж, 1940. – 247с.
4. *Длугач Т.Б.* Три портрета эпохи Просвещения: Монтескье, Вольтер, Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества) / Т. Б. Длугач – М.: ИФРАН, 2005. – 251с.
5. *Занин С.В.* Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века / С. В. Занин. – М., 2007.– 536 с.
6. *Кант И.* Об изначально злом в человеческой природе / И. Кант // *Сочинения* : в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – С. 5–59.
7. *Нарский И.С.* Западноевропейская философия XIX века / И. С. Нарский. – М.: Высшая шк., 1976. — 584 с.
8. *Руссо Ж-Ж.* Об общественном договоре. Трактаты / Ж-Ж. Руссо; пер. с франц. – М.: «КАНОН-пресс», 1998. – 416 с.
9. *Фейтхвангер Л.* Мудрость чудака или Смерть и переображение Жан-Жака Руссо: роман / Л. Фейтхвангер. – М.: Изд-во иностр. л-ры 1956. – 446с.

Стаття надійшла до редколегії 28.05.2014

Прийнята до друку 20.06.2014

THE ESSENCE AND IMPLEMENTATION MEXANISM OF THE FREEDOM IN SOCIO-PHILOSOPHIC CONCEPT OF J.-J. ROUSSEAU

Iryna Ostapets

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences , Department of Philosophy ,
Str. University 14, 88000 Uzhgorod, Ukraine
e-mail: ostapec@rambler.ru*

The article is devoted to the socio – political theory of JJ Rousseau. The originality and eccentricity of the thinker's views on implementation of human freedom is highlighted.

The theory of Rousseau, which is based on the doctrine of the natural state of mankind, natural human rights and the social contract, has been analyzed. A new social system of the thinker, where everybody is connected to each other and is as free as in the natural state, has been described.

The author argues that ideal social order, based on idealizes antique direct people's rule is impossible. The importance of Rousseau ideas about people's sovereignty and the rule people has been stressed.

Key words : freedom, social contract, the general will, people's sovereignty, natural state, civil society and the state.

СУЩНОСТЬ И МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ СВОБОДЫ В СОЦИАЛЬНО - ФИЛОСОФСКОЙ КОНЦЕПЦИИ Ж.-Ж. РУССО

Ирина Остапец

*Ужгородский национальный университет,
Факультет общественных наук, кафедра философии,
ул. Университетская 14, 88000, Ужгород, Украина
e-mail: ostapets@rambler.ru*

Характеризуется общественно-политическая концепция Ж.-Ж. Руссо, своеобразие и неординарность его взглядов на реализацию свободы человека. Исследуется теория мыслителя, которая базируется на учении о естественных правах человека и общественном договоре. Делается вывод о невозможности построения идеального общественного устройства, поскольку Руссо идеализирует прямое античное народоправство. Акцентируется на важности идей ученого о народном суверенитете, верховенстве власти народа.

Ключевые слова: свобода, общественный договор, общая воля, народный суверенитет, естественное состояние, гражданское общество, государство.